

Bohdan Bejze

O Soborze Watykańskim II

Łódzkie Studia Teologiczne 8, 33-68

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BP BOHDAN BEJZE

O SOBORZE WATYKAŃSKIM II

Należy uznać, że tematyka niniejszego tekstu jest szczególnie aktualna ze względu na tegoroczną pielgrzymkę Ojca Świętego Jana Pawła II do Polski. Obecny Papież uczestniczył bowiem w Soborze Watykańskim II. Początkowo w czasie obrad soborowych, biskupi z innych krajów nie znali Go. Jednakże dzięki doskonałym przemówieniom – wkrótce po zakończeniu Soboru Watykańskiego II – 26 czerwca 1967 r. Karol Wojtyła został kardynałem.

W przemówieniu do dyplomatów wygłoszonym 12 października 1962 r., na zajutrz po inauguracji obrad soborowych, Jan XXIII powiedział: „Sobór, który rozpoczął się wczoraj w naszej obecności, świadczy w oczywisty sposób o powszechności Kościoła”.

Sobór świadczył o powszechności Kościoła własnym charakterem powszechnym. Polegał on na tym, że zebrani w Bazylice Watykańskiej Ojcowie Soboru byli członkami wielu narodów i mieszkańcami rozmaitych krajów, a jednocześnie stanowili kolegium zjednoczone tą samą wiarą; mówiąc najkrócej: różnorodność i jedność w zgromadzeniu Ojców Soboru – oto, co decydowało o jego powszechności.

Powszechność Soboru, a wraz z nią powszechność Kościoła, widoczne były w Bazylice Świętego Piotra od samego początku soborowych obrad, stawały się jednak coraz bardziej wyraźne w toku postępujących prac Soboru i w miarę, jak krystalizowała się atmosfera towarzysząca tej pracy. W dyskusjach bowiem nad rozpatrywanymi kolejno projektami soborowych uchwał pojawiały się coraz liczniejsze wypowiedzi, które różniły się od siebie treściowo (m.in. z tej racji, że Ojcowie Soboru powoływali się na różnorakie doświadczenia i potrzeby swych wspólnot lokalnych), lecz inspirowane były taką samą intencją mówców zmierzających wspólnie ku soborowej odnowie życia religijnego. Atmosferę typową dla obrad Soboru, mającego charakter powszechny, urabiały przede wszystkim okoliczności następujące:

A. Biskupi zasiadali na trybunach w soborowej auli w kolejności zależnej od daty nominacji biskupiej. Ojcowie Soboru starsi biskupstwem znajdowali się bliżej ołtarza, natomiast młodszy – bliżej wielkich drzwi (wiodących ku wnętrzu Bazy-

liki); w ten sposób sąsiadowali ze sobą bezpośrednio biskupi różnego wieku oraz różnych narodowości i ras, co uwydatniało złożoną wielorako strukturę zgromadzenia soborowego.

B. Mimo wszelkich różnic, Ojcowie Soboru z biegiem czasu coraz intensywniej odczuwali zachodzącą między nimi jedność; przyczyniały się do tego najsukuczniej: codzienna Msza święta poranna odprawiana w rozmaitych obrządkach dla wszystkich uczestników Soboru; częsta obecność Papieża w auli soborowej, wzmacniająca w świadomości biskupów poczucie ich współdziałania z Następcą Piotra; bezpośrednie, częstokroć serdeczne kontakty między wszystkimi biorącymi udział w Soborze.

Aby treść i atmosferę Soboru powszechnego przedstawić w sposób właściwy, należy w tym zwięzłym szkicu, jakim jest tekst niniejszy, poświęcić osobną uwagę panującej na Soborze wolności przekonań. Otóż dzięki temu, że Ojcowie Soboru wypowiadali się w toku dyskusji swobodnie i głosowali zgodnie z indywidualnymi przekonaniami – ujawniały się zapatrywania różnorodne, zarazem zaś optymistycznie i pomyślnie poszukiwano łączącej wszystkich prawdy. Wolności poglądów przeto należy przypisywać, że wszyscy członkowie Soboru powszechnego stali się rzeczywistymi współautorami soborowego dzieła – wyrażając tę samą myśl inaczej – że dzieło to, zawarte w uchwałach Soboru, jest faktycznie owocem dociekań powszechnych. Rzecz zrozumiała, że tego rodzaju styl pracy Soboru wywierał doniosły wpływ na atmosferę soborowej auli; Ojcowie Soboru czuli się w pełni uszanowani w swej godności czynnych uczestników obrad soborowych, a jednocześnie utwierdzali w sobie świadomość osobistej odpowiedzialności za losy Soboru i całego Kościoła.

W orędziu wygłoszonym podczas uroczystości zakończenia Soboru, 8 grudnia 1965 r., Paweł VI zwrócił się między innymi do artystów. W przemówieniu tym znalazły się słowa: „Wam wszystkim mówi Kościół Soboru za Naszym pośrednictwem: jeżeli jesteście przyjaciółmi prawdziwej sztuki, jesteście Naszymi przyjaciółmi! Od dawna Kościół jest w przymierzu z Wami. Wyście zbudowali i ozdobili jego świątynie, uświetniliście jego dogmaty, wzbogaciliście jego liturgię. Wyście pomogli mu przełożyć jego Boskie posłannictwo na język form i obrazów, uczynić uchwytnym świat niewidzialny”.

Przymierze między Kościołem a ludźmi sztuki przejawiało się również w ich działalności związanej z Soborem: dla uczczenia Ojców Soboru odbyły się w Rzymie w doskonałym wykonaniu specjalne koncerty muzyki poważnej; medale upamiętniające poszczególne sesje Soboru i ofiarowane ich uczestnikom opracowali artyści plastycy; uroczystości soborowe oraz inne wydarzenia kościelne, które miały miejsce w Rzymie w okresie Soboru, były przedmiotem i pięknych i starannych transmisji telewizyjnych; nakręcono interesujące filmy o Soborze; oprócz niezliczonej liczby fotografii wykonanych przez dokumentalistów, reporterów oraz amatorów, powstał obfity zbiór fotografii artystycznej o tematyce soborowej; liczne

postacie z grona uczestników Soboru, rzymskie obiekty sakralne, fragmenty Bazyliki Watykańskiej stały się treścią portretów, szkiców, obrazów.

Kiedy Jan XXIII wkrótce po otwarciu Soboru, 13 października 1962 r., przemawiał do przedstawicieli prasy, podkreślił z naciskiem potrzebę upowszechnienia obiektywnych wiadomości o Soborze: „Domagamy się od was wszystkich wysiłku, byście sami zrozumieli i umożliwili innym zrozumienie przede wszystkim religijnej i duchowej natury tych uroczystych zebrań soborowych. Po sumiennym spełnieniu waszej, drodzy Panowie, misji informatorów o Soborze, spodziewamy się bardzo dodatnich owoców w orientacji opinii światowej w odniesieniu do Kościoła katolickiego w ogóle, do jego instytucji i jego wskazań. Może się zdarzyć – zwłaszcza wtedy, gdy nie dochodzi do głosu informacja lojalna i przedmiotowa – że na tym punkcie mogą się zrodzić uprzedzenia, niejednokrotnie uparte, podtrzymujące w umysłach zarzewie nieufności, podejrzeń, nieporozumień, które pociągają za sobą opłakane skutki, utrudniające rozwój harmonii między ludźmi i między narodami”.

Podobne myśli wyraził Paweł VI podczas spotkania z dziennikarzami 26 listopada 1965 r., gdy zbliżał się koniec soborowych obrad i zarazem początek okresu posoborowej odnowy.

Potrzeba upowszechniania rzetelnej informacji i gruntowej wiedzy o Soborze Watykańskim II zachodziła w czasie trwania Soboru i zachodzi obecnie, w dobie realizacji soborowych uchwał. Obejmuje ona zarówno Sobór Watykański II od strony wydarzeniowej, jak i całokształt soborowej doktryny. Wśród dość pokaźnej liczby polskich publikacji zajmujących się problematyką Soboru brakuje między innymi: szczegółowego opisu dziejów Soboru, wszechstronnego omówienia działalności polskich uczestników Soboru, monograficznych komentarzy (na poziomie naukowym i na poziomie popularnym) do soborowych uchwał, dokładnej do treści tych uchwał konkordancji tekstów soborowych przeznaczonych dla duszpasterzy.

Z myślą o potrzebach występujących w polskim piśmiennictwie posoborowym opracowano niniejszą *Kronikę*. Zawiera ona zestawienie najważniejszych wydarzeń, które bądź należą do historii samego Soboru, bądź też miały miejsce w Kościele w czasie przygotowywania i trwania Soboru. Wydarzenia te przedstawione są w wykładzie chronologicznym – zgodnie z tym, jak następowały po sobie kolejne sesje soborowe i okresy międzysesyjne.

Bezpośrednio po owym zarysie chronologicznym podana jest zwięzła synteza podstawowych danych dotyczących uczestników, pracy i rezultatów Soboru.

Ostatnia część *Kroniki* została poświęcona polskiemu Ojcom Soboru. Ukazuje ona określonych ludzi oraz rozległy wachlarz ich zajęć, jakie wykonywali w związku z Soborem. Grupa polska była jedną z wielu grup narodowościowych, z których każda miała własną, pod pewnymi względami odmienną od innych specyfikę, wchodząc zarazem w skład jednego i tego samego zgromadzenia soborowego. Przedstawienie udziału polskiej grupy w Soborze pozwala zorientować się

konkretnie, w jaki sposób członkowie lokalnej wspólnoty kościelnej współtworzyli wraz z członkami innych analogicznych wspólnot jeden organizm Soboru powszechnego i jak współpracowali ze wszystkimi innymi uczestnikami Soboru nad powstaniem powszechnego programu religijnej odnowy.

PRZEBIEG SOBORU

Rok 1958

- **9 października:** Umiera papież Pius XII. Podobnie jak jego poprzednik, Pius XI, również Pius XII poczynił starania o wznowienie obrad Soboru Watykańskiego I. Od 1948 do 1951 r. przedyskutowano ewentualne tematy, opracowano pewne projekty i utworzono Komisję Centralną. Z początkiem 1951 r. plan był gotowy. Wszystkie przygotowania odbywały się w absolutnej tajemnicy.
- **28 października:** Kardynał Roncalli zostaje wybrany Papieżem i przyjmuje imię Jana XXIII.
- **30 października:** W pewnej prywatnej rozmowie Papież wspominał o możliwości zwołania Soboru.
- **2 listopada:** Podczas audiencji Papież rozmawia o Soborze z kardynałem Ruffinim (który podsuwał podobną ideę już w 1948 r. Piusowi XII). W ciągu następnych dni Papież rozmawia na ten temat również z innymi osobami.
- **15 grudnia:** Konsystorz i mianowanie 23 nowych kardynałów; na pierwszym miejscu tej listy znajduje się arcybiskup Mediolanu, Montini.

Rok 1959

- **9 stycznia:** Papież zwierzył się w sekrecie księdzu G. Rossi o swej decyzji zwołania Soboru.
- **20 stycznia:** Jan XXIII powiadamia kardynała Tardini, sekretarza stanu, o swym postanowieniu zwołania Soboru. Tegoż dnia Ojciec Święty przygotował pierwszy szkic dwóch przemówień, które wygłosił 25 stycznia.
- **25 stycznia:** W benedyktyńskim klasztorze przylegającym do Bazyliki św. Pawła – Jan XXIII oznajmił siedemnastu obecnym tam kardynałom, że zamierza zwołać Diecezjalny Synod Rzymski oraz Sobór Powszechny, a także przeprowadzić reformę prawa kanonicznego.
- **26 stycznia:** Kardynał Montini deklaruje publicznie swe pełne poparcie dla decyzji Papieża.
- **29 stycznia:** Kardynał Tardini komunikuje oficjalnie członkom Świętego Kolegium Kardynałów tekst papieskiego przemówienia (wygłoszonego w Bazylice św. Pawła) zapowiadającego Sobór.

- **2 lutego:** W liście *A voi* Papież wzywa lud rzymski do odmawiania po modlitwie *Anioł Pański* trzy razy *Chwała Ojcu* w intencji pomyślnych skutków Synodu i Soboru.
- **19 marca:** Podczas audiencji stowarzyszenia *Volontari della Sofferenza* papież Jan XXIII prosi chorych, by swe cierpienia ofiarowali Bogu za łaski dla Soboru.
- **27 kwietnia:** W przemówieniu radiowym Papież nawołuje do specjalnych modlitw w miesiącu maryjnym w intencji Soboru.

Okres przedprzygotowawczy: maj 1959–czerwiec 1960

- **17 maja:** W przemówieniu wygłoszonym w Bazylice Watykańskiej Papież powiadamia o ustanowieniu Komisji Przedprzygotowawczej; przewodniczącym jej został kardynał Tardini, sekretarzem zaś ksiądz prałat Felici.
- **18 czerwca:** Pismo kardynała Tardini w sprawie ustalenia problemów, którymi winien zająć się Sobór. Pismo to skierowano do 2594 członków hierarchii, 156 przełożonych zakonnych, 14 wyższych kościelnych uczelni rzymskich, 32 katolickich uniwersytetów poza Rzymem, 11 wydziałów kościelnych, 5 wydziałów teologicznych na uniwersytetach państwowych.
- **29 czerwca:** Encyklika *Ad Petri Cathedram* poświęcona celom Soboru.
- **30 czerwca:** Ojciec Święty przewodniczy pierwszemu posiedzeniu Komisji Przedprzygotowawczej.
- **3 lipca:** Kardynał Tardini wzywa rektorów wyższych uczelni katolickich do współpracy nad przygotowaniem Soboru.
- **15 lipca:** Jan XXIII powiadamia kardynała Tardini, że najbliższy Sobór będzie nosił miano Soboru Watykańskiego II.
- **9 sierpnia:** Papież podczas audiencji przewodniczących diecezjalnych włoskiej *Akcji Katolickiej* określa autentyczny charakter Soboru przeciw wszelkim fałszywym jego interpretacjom.
- **23 sierpnia:** Jan XXIII układa specjalną modlitwę opatrzoną odpustami w intencji Soboru.
- **26 sierpnia:** Encyklika *Grata Recordatio*, w której Papież wzywa do odmawiania różańca w październiku w intencji Soboru.
- **30 października:** Kardynał Tardini na konferencji prasowej z dziennikarzami wyjaśnia, czym jest Sobór i jak się odbywa; nadto ogłasza ustanowienie Soborowego Biura Prasowego.

Rok 1960

- **24 stycznia:** Otwarcie Diecezjalnego Synodu Rzymskiego; Jan XXIII wygłasza liczne przemówienia do kleru, seminarzystów, zakonników, całego ludu. – Wywiad kardynała Tardini dla telewizji francuskiej o przygotowaniach do Soboru.
- **31 stycznia:** Zamknięcie Rzymskiego Synodu. – Jan XXIII powierza Sobór opiece trzech Świętych, których groby znajdują się w Bazylice Watykańskiej: Grzegorza Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu i Jana Chryzostoma.
- **17 lutego:** Uroczystość pięćdziesięciolecia *Papieskiego Instytutu Biblijnego*; w obecności Jana XXIII przemawia kardynał Bea.
- **30 maja:** Jan XXIII poinformował kardynałów zebranych w prywatnej bibliotece Papieża o stanie dotychczasowych przygotowań do Soboru.
- **5 czerwca:** Papież ogłasza zamknięcie okresu przedprzygotowawczego przed Soborem.

Okres przygotowawczy: czerwiec 1960–czerwiec 1962

- **5 czerwca:** Utworzenie, mocą motu proprio *Superno Dei nutu*, dziesięciu komisji przygotowawczych, trzech sekretariatów oraz Komisji Centralnej.
- **6 czerwca:** Zamianowanie przewodniczących komisji i sekretariatów oraz sekretarza generalnego Komisji Centralnej; został nim ksiądz prałat Felici.
- **3 lipca:** W „*Osservatore Romano*” ukazuje się artykuł kardynała Bacci o urzędowym języku najbliższego Soboru. Będzie nim język łaciński.
- **12 września:** Jan XXIII w przemówieniu do alumnów Seminarium Rzymskiego wzywa seminarzystów całego świata do modlitw w intencji Soboru.
- **28 września:** Papież w piśmie do kardynała Micara, wikariusza Rzymu, prosi o specjalne modlitwy w październiku w intencji Soboru. Apel ten wywołał w całym świecie właściwy oddźwięk.
- **17 października:** Jan XXIII przyjmuje delegację żydowskiej organizacji *United Jewish Appeal*.
- **28 października:** Jan XXIII w Bazylice Watykańskiej udziela księdzu prałatowi Felici i siedmiu innym prałatom sakry biskupiej.
- **14 listopada:** Uroczysta audyencja w Bazylice św. Piotra dla członków i konsultorów wszystkich komisji przygotowawczych (oficjalne rozpoczęcie działalności tych komisji). Jan XXIII przemawia raz jeszcze o programie i o duchu prac przygotowawczych do Soboru, o stosunku do odłączonych braci i o tym, czego świat i Kościół oczekują od Soboru.
- **2 grudnia:** Anglikański arcybiskup Canterbury, dr Fisher, składa wizytę Janowi XXIII; od czasu odłączenia się Anglii od Kościoła rzymskiego, jest to pierwsze tego rodzaju spotkanie.

- **15 grudnia:** Sekretariat Generalny przedkłada Papieżowi pierwszy egzemplarz publikacji *Pontifice commisioni preparatorie del Concilio Ecumenico Vaticano II*.

Rok 1961

- **5 stycznia:** Odwiedziny Jana XXIII w Sekretariacie Generalnym.
- **14 lutego:** Papież bierze udział w posiedzeniu Komisji Teologicznej. – W toku prac przygotowawczych Jan XXIII będzie wielokrotnie uczestniczył w obradach różnych komisji. – W ciągu najbliższych tygodni odbywają się posiedzenia: Komisji do Spraw Kościołów Wschodnich, Komisji Studiów i Seminarium, Komisji Liturgicznej, Komisji Misyjnej i innych Komisji.
- **19 marca:** W liście apostolskim *Le voci* Jan XXIII ogłasza, iż św. Józef został powołany na głównego patrona Soboru.
- **28 marca:** Arcybiskup Felici wręczył Papieżowi ostatni tom materiałów przygotowawczych *Acta et documenta*; całość składa się z piętnastu tomów.
- **11 kwietnia:** W liście apostolskim *Celebrandi Concilii Oecumenici* Papież wzywa do modłów podczas nowenny Zielonych Świątek w intencji Soboru.
- **24 kwietnia:** Jan XXIII udziela audiencji kierownictwu Międzynarodowej Unii Prasy Katolickiej oraz przemawia na temat: Dziennikarze wobec Soboru.
- **15 maja:** Encyklika *Mater et magistra* – o współczesnych przemianach społecznych.
- **12 czerwca:** Otwarcie, z udziałem Papieża, pierwszej sesji Komisji Centralnej. Podczas obrad, które trwały do 19 czerwca, zajmowano się głównie problemami organizacyjnymi, między innymi – sposobem zaproszenia niekatolików na Sobór, regulaminem pracy Soboru, metodą głosowania w czasie Soboru.
- **20 czerwca:** Audiencja papieska dla członków wszystkich komisji przygotowawczych. – Sekretarz Generalny przedstawia na konferencji prasowej wyniki prac Komisji Centralnej.
- **30 lipca:** Zgon kardynała Tardini.
- **12 sierpnia:** Kardynał Cicognani mianowany następcą kardynała Tardiniego na stanowisko Sekretarza Stanu.
- **12 października:** Ksiądz prałat Vallainc mianowany dyrektorem Soborowego Biura Prasowego.
- **19 października:** Papież uczestniczy w obradach Sekretariatu do Spraw Prasy.
- **24 października:** Audiencja papieska dla dziennikarzy zagranicznych przebywających we Włoszech.
- **7–17 listopada:** Druga sesja Komisji Centralnej. – W łonie Komisji Centralnej utworzono kilka podkomisji.
- **15 listopada:** Dr Lichtenberger, głowa Kościoła Episkopalnego Stanów Zjednoczonych, składa wizytę Janowi XXIII.

- **25 grudnia:** Ogłoszenie bulli *Humanae salutis*, w której Papież zapowiada zwołanie Soboru w 1962 r.

Rok 1962

- **15–23 stycznia:** Trzecia sesja Komisji Centralnej.
- **2 lutego:** Jan XXIII ustala datę rozpoczęcia Soboru na 11 października 1962 r.
- **10 lutego:** Pismem papieskim *Sacrae laudis* duchowieństwo zostaje wezwane do odmawiania brewiarza w intencji Soboru.
- **20–27 lutego:** Czwarta sesja Komisji Centralnej; bierze w niej udział po raz pierwszy kardynał Wyszyński Prymas Polski.
- **20 marca:** Dr Craig, moderator Kościoła w Szkocji, składa Papieżowi wizytę.
- **22 marca:** Rozpoczęcie specjalnego kursu dla 42 duchownych, którzy podczas Soboru mają pełnić funkcję stenografów.
- **26 marca–5 kwietnia:** Piąta sesja Komisji Centralnej.
- **28 maja:** Audiencja papieska dla związku redaktorów i wydawców pism codziennych: *Federazione dei direttori e redattori dei quotidiani*.
- **12–20 czerwca:** Siódma sesja Komisji Centralnej.
- **1 lipca:** Encyklika: *Paenitentiam agere*, w której Papież prosi o modlitwy i akty pokuty za Sobór.
- **2 lipca:** Pismo papieskie: *Il tempio massimo*, skierowane do sióstr zakonnych w kwestii modlitwy i uświęcania się w intencji Soboru.
- **6 sierpnia:** Motu proprio *Appropinquante Concilio*, dotyczące regulaminu Soboru. Dokument ten będzie ogłoszony 6 września.
- **5 września:** „Osservatore Romano” publikuje (z datą 6 września) motu proprio *Apropinquante Concilio*. – Nominacja członków Prezydium Soboru (z kardynałem Tisserantem na czele) i Sekretariatu do Spraw Nadzwyczajnych oraz przewodniczących Komisji Soborowych, które zajmą miejsce Komisji Przygotowawczych.
Arcybiskup Felici, sekretarz generalny Centralnej Komisji Przygotowawczej, zostaje mianowany sekretarzem generalnym Soboru.
Motu proprio *Summi Pontificis electio* z nowymi przepisami dotyczącymi konklawe.
- **10 września:** Ojciec Święty rozpoczyna rekolekcje jako przygotowanie do Soboru.
- **11 września:** Radiowe przemówienie Jana XXIII skierowane do całego świata; Papież oświadcza, że z nauki o Kościele wyłaniają się główne linie programowe Soboru.
- **21 września:** We wszystkich parafiach Rzymu rozpoczyna się nowenna do Ducha Świętego.

- **23 września:** Jan XXIII w Bazylice Watykańskiej modli się przy grobach swych poprzedników oraz dokonuje przeglądu ostatnich prac przy budowie auli soborowej, która została urządzona w środkowej nawie bazyliki.
- **24–27 września:** W Watykanie odbywa się triduum dla wszystkich zajmujących się przygotowaniem Soboru; kończy się papieską audiencją.
- **28 września:** „Osservatore Romano” ogłasza listę 201 ekspertów, którzy będą współpracować z Komisjami Soborowymi. Liczba ekspertów soborowych zostanie z czasem znacznie powiększona.
- **1 października:** Mocą motu proprio *Fidei propagandae* kościelna uczelnia Propaganda Fide otrzymuje status uniwersytetu papieskiego.
- **3 października:** Burmistrz Rzymu i zarząd Kapitolu składają w darze Ojcu Świętemu i Soborowi drogocenny kielich.
- **4 października:** Pielgrzymka Papieża do Loreto i do Asyżu w intencji uproszenia opieki Matki Bożej i św. Franciszka nad Soborem.
- **5 października:** Sekretarz Stanu poświęcił nową siedzibę Soborowego Biura Prasowego (przy Via della Conciliazione). W ośrodku tym podczas Soboru będą odbywać się konferencje prasowe; tu codziennie będą w kilku językach opracowywane i przekazywane zarówno uczestnikom Soboru, jak również dziennikarzom biuletyny relacjonujące przebieg Soboru; stąd za pomocą specjalnie zainstalowanych połączeń międzynarodowych dziennikarze będą przysyłać do rozmaitych krajów wiadomości o pracy Soboru oraz o coraz to nowszych wydarzeniach z terenu Rzymu.
- **6 października:** Jan XXIII przyjmuje kardynała Wyszyńskiego, prymasa Polski i polskich biskupów, przybyłych na pierwszą sesję Soboru. W przemówieniu wygłoszonym podczas audiencji Papież wspomina polskie Ziemie Zachodnie „po wiekach odzyskane”. W czasie wszystkich następnych sesji Soboru również odbywają się Papieskie audiencje dla polskich Ojców Soborowych.
- **10 października:** Na Kapitolu kardynał Montini inauguruje cykl konferencji na temat: *Roma e il Concilio*.

Sesja pierwsza: 11 października–8 grudnia 1962

W czasie pierwszej sesji odbyło się 36 posiedzeń plenarnych, zwanych kongregacjami generalnymi, a także 2 posiedzenia publiczne, zwane również sesjami publicznymi. W ramach dyskusji nad opracowywanymi uchwałami wygłoszono 608 przemówień, określanych mianem interwencji. Przeprowadzono też 33 głosowania. Zarówno w ciągu pierwszej, jak i wszystkich następnych sesji odbywały się także osobne obrady kierowniczych zespołów Soboru (między innymi Prezydium) oraz licznych komisji, z którymi współpracowali rzeczoznawcy rozmaitych specjalności. Nadto urządzone były odrębne posiedzenia robocze narodowościowych grup Ojców Soboru, reprezentujących różnorodne Kościoły lokalne.

- **11 października:** Inauguracja Soboru podczas pierwszego posiedzenia publicznego. Ingres około 2500 Ojców Soboru do Bazyliki św. Piotra. Uroczysta Msza święta do Ducha Świętego celebrowana przez kardynała Tisseranta. Złożenie przez Ojców Soboru wyznania wiary. Papież Jan XXIII wygłasza przemówienie. Uroczystość inauguracji Soboru jest transmitowana przez telewizje wielu krajów. Wieczorem na placu Świętego Piotra odbywa się ku czci Ojca Świętego wielka manifestacja mieszkańców Rzymu i pielgrzymów z płonącymi pochodniami i świecami.
- **13 października:** Pierwsze posiedzenie plenarne. Kardynałowie Lienart i Frings (również w imieniu kardynałów Königa i Döpfnera) proponują, aby wybory członków komisji soborowych odłożyć; nie dokonywać ich na podstawie spisu członków komisji przygotowawczych, lecz na podstawie spisu kandydatów, którzy zostaną (po konsultacjach) wysunięci przez konferencje biskupów przybyłych na Sobór. Wniosek zostaje przyjęty. Papieska audyencja dla dziennikarzy akredytowanych przy Soborowym Biurze Prasowym. Po południu Papież przyjmuje obserwatorów (przedstawiciele Kościołów niekatolickich, którzy mają przysłuchiwać się obradom Soboru).
- **15 października:** Mianowanie czterech podsekretarzy (później zostanie dołączony do nich piąty), którzy wraz z sekretarzem generalnym, arcybiskupem Felici, tworzą Sekretariat Soboru.
- **16 października:** Drugie posiedzenie plenarne poświęcone głosowaniu na członków komisji soborowych (na podstawie spisu kandydatów przedstawionych przez konferencje biskupów).
- **18 października:** Mianowanie kardynała Wyszyńskiego członkiem Sekretariatu do Spraw Nadzwyczajnych.
- **20 października:** Orędzie Ojców Soboru do ludzkości w sprawie pokoju. Na temat tego Orędzia przemawia w soborowej auli kardynał Wyszyński.
- **22 października–14 listopada:** Dyskusja nad schematem o liturgii.
- **25 października:** Apel pokojowy Papieża w trakcie politycznego kryzysu kubańskiego.
- **29 października:** Ojciec Święty poleca ogłosić nazwiska tych członków komisji soborowych, których mianował.
- **30 października:** Prezydent Włoch, Segni, wydaje na Kwirynale przyjęcie na cześć Ojców Soboru. Podczas całego Soboru urządzonych zostało przez rozmaite osobistości i instytucje – 70 przyjęć dla Ojców Soboru.
- **5 listopada:** Papież mianuje członków Trybunału Administracyjnego.
- **9 listopada:** Najstarszy wiekiem Ojciec Soboru, arcybiskup Alfonso Carinci, były sekretarz Kongregacji Rytów, obchodzi setną rocznicę urodzin.
- **13 listopada:** Ogłoszenie decyzji Papieża o wpisaniu do mszalnego kanonu imienia św. Józefa. Jan XXIII przybywa do kościoła św. Andrzeja na Kwirynale, gdzie wraz z polskimi biskupami modli się u grobu św. Stanisława Kostki.

- **23–26 listopada:** Dyskusja nad schematem *O środkach społecznego przekazywania myśli*.
- **24 listopada:** Utworzona zostaje komisja, która ma opracować ponownie schemat *O Objawieniu Bożym* (zwany poprzednio schematem *O źródłach Objawienia*).
- **26 listopada–1 grudnia:** Dyskusja nad schematem *O jedności Kościoła*.
- **29 listopada:** Staraniem Włoskiego Radia i Telewizji odbywał się w Bazylice św. Pawła specjalny koncert ku czci Ojców Soboru. W czasie całego Soboru zorganizowano kilka podobnych koncertów. – Na skutek niedomagań Ojca Świętego audyencje papieskie zostają tymczasowo zawieszane. Rozpoczynają się modły o poprawę zdrowia Jana XXIII.
- **6 grudnia:** Opublikowanie norm dotyczących prac w okresie między pierwszą a drugą sesją Soboru. – Zapowiedź utworzenia Komisji Koordynacyjnej.
- **7 grudnia:** Ojciec Święty na zakończenie 36. posiedzenia plenarnego (ostatniego w obecnej sesji) przybywa do Auli Soborowej i przemawia.
- **8 grudnia:** Posiedzenie publiczne zamykające pierwszą sesję Soboru. Mszę świętą celebryje kardynał Marella. Ojciec Święty wygłasza przemówienie. Na życzenie Papieża, Sekretarz Stanu przyjmuje soborowych obserwatorów. Za pośrednictwem biskupów węgierskich, uczestniczących w obradach Soboru, Jan XXIII przesyła katolikom Węgier papieskie orędzie.

Okres międzysesyjny

- **17 grudnia:** Ogłoszenie składu Komisji Koordynacyjnej. W okresie między sesjami odbędzie ona pięć posiedzeń.

Rok 1963

- **22 stycznia:** Kanonizacja w Bazylice Watykańskiej św. Wincentego Pallottiego, założyciela Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego.
- **27 stycznia:** Jan XXIII przyjmuje katolickich dziennikarzy i przemawia do nich na temat odpowiedzialności prasy.
- **Od lutego do maja** – intensywne prace komisji soborowych.
- **7 lutego:** Opublikowano pismo papieskie *Mirabilis ille* (noszące datę 6 stycznia 1963 r.) skierowane do wszystkich Ojców Soboru; wyjaśnia ono między innymi związek biskupów z Soborem.
- **8 lutego:** Przewodniczący metodystów Anglii, dr Davison, na audyencji u Ojca Świętego.
- **1 marca:** Przyznanie Janowi XXIII Nagrody Pokojowej im. Balzana. Jej wręczenie nastąpi 10 maja.

- **7 marca:** Rzymska uczelnia dominikańska *Angelicum* podniesiona do rangi uniwersytetu papieskiego; Jan XXIII przyjmuje na audyencji redaktora „Izwestii” Adzubeja i jego małżonkę.
- **28 marca:** Ustanowienie Komisji do Spraw Reformy Kodeksu Prawa Kanonicznego.
- **11 kwietnia:** Encyklika *Pacem in terris* poświęcona problematyce pokoju skierowana do wszystkich ludzi dobrej woli.
- **9 maja:** Papież zatwierdza 12 opracowanych przez komisje *Schematów*, które mają być przedmiotem dyskusji podczas dalszych obrad Soboru; obecnie zostają one rozesłane biskupom całego świata.
- **11 maja:** List apostolski *Magnifici eventus* z racji 1100. rocznicy rozpoczęcia działalności misyjnej Świętych Cyryla i Metodego. – Jan XXIII rewizytuje na Kwirynale prezydenta Włoch.
- **20 maja:** Papież wzywa wszystkich biskupów do ofiarowania nowenny Zielonych Świąt w intencji Soboru. Ostatnia papieska prywatna audyencja, została udzielona kardynałowi Wyszyńskiemu.
- **23 maja:** Ojciec Święty ostatni raz z okna swego pokoju udziela błogosławieństwa.
- **26 maja:** Papież wygłasza ostatnie przemówienie radiowe; jest ono skierowane do pielgrzymów w Piekarach Śląskich. Fakt ten był dla katolickiej społeczności w Polsce ogromnie wzruszający.
- **3 czerwca:** Jan XXIII, inicjator soborowej odnowy Kościoła, umiera. Zgodnie z przepisami Kodeksu Prawa Kanonicznego – prace Soboru zostają zawieszane.
- **21 czerwca:** Kardynał Montini zostaje wybrany Papieżem i przyjmuje imię Pawła VI. Nazajutrz Ojciec Święty oświadcza, że kontynuacja Soboru będzie stanowiła główne zadanie jego pontyfikatu. Program swojej działalności, nawiązujący ściśle do idei Jana XXIII, przedstawił Paweł VI w przemówieniu wygłoszonym podczas uroczystości Koronacji, która odbyła się 30 czerwca.
- **27 czerwca:** Papież wyznacza datę rozpoczęcia drugiej sesji Soboru na 29 września 1963 r.
- **29 czerwca:** Audyencja papieska dla tysiąca dziennikarzy.
- **5 lipca:** Pierwsza audyencja Pawła VI dla Generalnego Sekretarza Soboru.
- **24 sierpnia:** Kardynałowie Meyer, Siri i Wyszyński powołani na członków Prezydium Soboru. (Pierwotny skład Prezydium ustalony był 5 września 1962 r.).
- **7 września:** Utworzono Soborowy Komitet Prasowy; przewodniczy mu arcybiskup O’Connor, sekretarzem jest ksiądz Vallainc.
- **12 września:** Papież w liście do kardynała Tisseranta przedstawia szereg postanowień dotyczących dalszej pracy Soboru; między innymi: rozwiązany zostanie Soborowy Sekretariat do Spraw Nadzwyczajnych, utworzony zaś będzie Sekretariat do Spraw Religii Niechrześcijańskich. Zamianowani zostaną moderatorzy, którzy będą kierować debatami podczas plenarnych posiedzeń Soboru.

- **14 września:** Pismem *Cum Proximus* Papież wzywa biskupów i wiernych do modlitw i aktów pokutnych w intencji Soboru. Do poszczególnych Ojców Soboru skierowany jest list papieski *Horum temporum* w sprawie ich osobistego przygotowania do soborowych prac. Kardynałowie Agagianian, Döpfner, Suenens i Lercaro mianowani *moderatorami*.
- **15 września:** Papież przyjmuje prawosławnego biskupa Nikodema, metropolitę z Mińska. Po audiencji biskup Nikodem udaje się do grobu Jana XXIII, gdzie modli się i składa kwiaty.
- **20 września:** Osobisty list Pawła VI do Atenagorasa, prawosławnego patriarchy Konstantynopola, z wyrazami braterskiej miłości i łączności.
- **21 września:** Papieska audiencja dla pracowników Kurii Rzymskiej.
- **26 września:** Wspólne posiedzenie Komisji Koordynacyjnej i Prezydium Soboru.

Sesja druga 29 września–4 grudnia 1963

W czasie tej sesji odbyły się 43 posiedzenia plenarne i 2 posiedzenia publiczne; wygłoszonych zostało 614 interwencji; przeprowadzono 94 głosowania.

- **29 września:** Posiedzenie publiczne otwierające sesję drugą: nowi Ojcowie Soboru składają *Wyznanie wiary* (podobnie będzie się działo na rozpoczęcie trzeciej i czwartej sesji); Ojciec Święty wygłasza programowe przemówienie.
- **30 września–31 października:** Dyskusja nad schematem *O Kościele*.
- **2 października:** Orędzie świeckich audytorów do Ojców Soboru.
- **14 października:** Patriarchowie otrzymują w auli soborowej miejsca naprzeciw miejsc kardynalskich, a nie za nimi.
- **17 października:** Audiencja papieska dla obserwatorów.
- **23 października:** Wspólne posiedzenie Prezydium, Komisji Koordynacyjnej i moderatorów.
- **29 października:** W głosowaniu zdecydowano – zgodnie z propozycją, którą przed kilkoma dniami wysunął kardynał König – by problematykę schematu maryjnego włączyć do schematu *O Kościele*.
- **30 października:** Głosowanie nad pięcioma pytaniami przedłożonymi przez moderatorów w kwestiach kolegalności biskupów i diakonatu.
- **4 listopada:** Uroczystość z okazji 400. rocznicy uchwalenia na Soborze Trydenckim: *Dekretu o seminariach duchownych*; w obecności Ojca Świętego Mszę świętą celebrował kardynał Pizzardo; odczyt o roli seminariów duchownych w formowaniu kapłanów wygłasza kardynał Wyszyński.
- **5–15 listopada:** Dyskusja nad schematem *O biskupach*.
- **18 listopada–2 grudnia:** Dyskusja nad schematem *O ekumenizmie*.
- **21 listopada:** Papież postanawia powiększyć skład każdej z komisji soborowych do 30 osób (dotychczas liczyły one po 25 osób); czterech nowych członków do każdej komisji wybierze Sobór, jednego mianuje Papież.

- **25 listopada:** W Bazylice na Lateranie Ojcowie Soboru uczestniczą we Mszy świętej odprawianej w intencji prezydenta USA J. Kennedy'ego.
- **27 listopada:** Zgodnie z uprzednio ogłoszoną decyzją Papieża, następuje wybór przez głosowanie nowych członków komisji soborowych.
- **3 grudnia:** Uroczystość 400. rocznicy zakończenia Soboru Trydenckiego; kardynał Cicognani celebrowa Mszę świętą, kardynał Urbani przemawia. – W auli soborowej występują z przemówieniami dwaj świeccy audytorzy: J. Guitton oraz V. Veronese (były dyrektor generalny UNESCO). – Ogłoszenie motu proprio *Pastorale munus*, które znacznie zwiększa uprawnienia biskupów. – Sekretarze i kierownicy Ojców Soboru oraz księża dyżurujący w auli soborowej (tak zwani *assignatores locorum*) przyjęci przez Ojca Świętego na audiencji.
- **4 grudnia:** Uroczyste zakończenie drugiej sesji Soboru podczas posiedzenia publicznego; kardynał Tisserant odprawia Mszę świętą. Ostateczne głosowanie nad Konstytucją *O liturgii świętej* (za przyjęciem tekstu 2147 głosów, przeciw 4) oraz nad Dekretem *O środkach społecznego przekazywania myśli* (za przyjęciem tekstu 1960, przeciw 164 głosy). Obydwa powyższe dokumenty zostają zdecydowanie promulgowane. Papież w przemówieniu zapowiada swą pielgrzymkę do Ziemi Świętej.

Okres międzysesyjny

- **28 grudnia:** Posiedzenie Komisji Koordynacyjnej. Będzie ona w czasie przerwy między sesjami obradować pięć razy. Także inne komisje soborowe pracują nad przygotowaniem trzeciej sesji.

Rok 1964

- **4–6 stycznia:** Pielgrzymka Pawła VI do Ziemi Świętej. Spotkanie Papieża z patriarchą Konstantynopola Atenagorasem oraz z innymi dostojnikami prawosławnymi. W Betlejem Ojciec Święty ogłasza apel w sprawie pokoju.
- **15 stycznia:** Pismo papieskie *E peregrinatione*, skierowane do biskupów w kwestii zjednoczenia chrześcijan.
- **25 stycznia:** Motu proprio *Sacram Liturgiam* o wprowadzeniu w życie Konstytucji *O liturgii świętej*.
- **23 lutego:** Ogłoszenie listu Papieża *Nobile subsidum* (podpisanego 22 listopada 1963 r.) o rozwoju muzyki kościelnej w świetle Konstytucji *O liturgii świętej*.
- **4 marca:** Mianowanie członków rady do wykonania Konstytucji *O liturgii świętej*; nosi ona nazwę Concilium Liturgicum.
- **11 marca:** Pierwsze posiedzenie w pełnym składzie Rady Concilium Liturgicum. – Kardynał Lercaro zapoznaje dziennikarzy z wydanym drukiem *Dziennikiem duszy* Jana XXIII.

- **12 marca:** Ojciec Święty w Bazylice św. Piotra uczestniczy w uroczystości poświęcenia pomnika Piusa XII. – Papież odwiedza Uniwersytet Gregoriański.
- **2 kwietnia:** Ustanowienie mocą Motu proprio *In fructibus*, papieskiej Komisji do Spraw Społecznego Przekazu.
- **30 kwietnia:** List apostolski *Spiritus Paracliti* z wezwaniem skierowanym do biskupów i wiernych o modlitwy podczas nowenny Zielonych Świąt w intencji Soboru.
- **7 maja:** W Kaplicy Sykstyńskiej Paweł VI odprawia Mszę świętą dla artystów. W przemówieniu wzywa ich do współpracy na rzecz odnowionego spotkania Kościoła ze światem sztuki.
- **17 czerwca:** 25. rocznica śmierci Piusa XI; z tej racji uroczystość w Palazzo Pio; w obecności Ojca Świętego przemawia kardynał Tisserant.
- **27 czerwca:** Audiencja papieska dla przedstawicieli buddystów japońskich.
- **6 sierpnia:** Encyklika *Ecclesiam suam* o sposobach spełniania w obecnej dobie misji Kościoła. Encyklika zostanie ogłoszona 10 sierpnia.
- **11 sierpnia:** Pielgrzymka Ojca Świętego do Orvieto.
- **1 września:** List papieski do kardynała Tisseranta na temat wznowienia prac Soboru.
- **11 września:** Wspólne posiedzenie Prezydium Soboru i Komisji Koordynacyjnej.

Sesja trzecia: 14 września–21 listopada 1964

Obrady sesji trzeciej objęły 48 posiedzeń plenarnych i 2 posiedzenia publiczne: wygłoszono 659 interwencji; głosowano 150 razy.

- **14 września:** Inauguracyjne posiedzenie publiczne; Msza święta koncelebrowana przez Pawła VI i 240 Ojców Soboru; Papież przemawia.
- **15–18 września:** Dyskusja będąca kontynuacją debat sesji drugiej nad schematem *O Kościele*.
- **21 września:** Zmarł arcybiskup Józef Gawlina; w takich wypadkach Ojcowie Soboru w Bazylice św. Piotra poświęcają zmarłemu chwilę wspólnej modlitwy.
- **18–23 września:** Dyskusja nad schematem duszpasterskich obowiązków biskupów.
- **23 września:** Paweł VI wnosi do Bazyliki Watykańskiej relikwie głowy Świętego Andrzeja Apostoła i uczestniczy we Mszy świętej; kardynał König wygłasza przemówienie o św. Andrzeju; decyzją Papieża relikwie mają być zwrócone prawosławnemu Kościołowi greckiemu; w związku z tym kardynał Bea uda się do Aten.
- **23–25 września:** Dyskusja nad schematem *O wolności religijnej*.
- **25–30 września:** Dyskusja nad schematem *O Żydach i innych wyznaniach niechrześcijańskich*.
- **29 września:** Papieska audiencja dla obserwatorów.

- **3 września–6 października:** Dyskusja nad schematem *O Objawieniu Bożym*.
- **5 października:** zmarł ojciec Janssens, generał Towarzystwa Jezusowego.
- **6 października:** Ogłoszenie decyzji Ojca Świętego, że pewna liczba proboszczów różnych narodowości zostanie zaproszona na posiedzenie plenarne Soboru.
- **7–13 października:** Dyskusja nad schematem *O apostołstwie świeckich*.
- **13 października:** Po zakończeniu dyskusji nad schematem *O apostołstwie świeckich*, przemawia członek grupy audytorów P. Keegan.
- **13–15 października:** Dyskusja nad schematem *O życiu i posłudze kapłanów*.
- **15–20 października:** Dyskusja nad schematem *O Kościołach Wschodnich katolickich*.
- **18 października:** Kanonizacja 22 męczenników z Ugandy; w uroczystości biorą udział między innymi liczni pielgrzymi z Afryki oraz chór murzyńskich chłopców, któremu wtórują afrykańskie bębny. Ojcu Świętemu asystuje we Mszy świętej afrykański kardynał Rugambwa. W przemówieniu Papież zapowiada podróż do Bombaju na Międzynarodowy Kongres Eucharystyczny.
- **20 października–5 listopada:** Dyskusja nad schematem *O Kościele w świecie współczesnym*; po paru dniach dyskusja ta będzie jeszcze kontynuowana.
- **24 października:** Paweł VI udaje się na Monte Cassino, gdzie konsekruje odbudowane Opactwo, a św. Benedykta ogłasza Patronem Europy.
- **5 listopada:** Do Ojców Soboru przemawia J. Norris, jeden z audytorów; mówi o głodzie w dzisiejszym świecie.
- **6–9 listopada:** Dyskusja nad schematem *O misjach*.
- **10 listopada:** Do Ojców Soboru w Bazylice św. Piotra przemawia J. Vazquez, audytor soborowy, na temat posłannictwa świeckich w świecie współczesnym.
- **10–12 listopada:** Dyskusja nad schematem *O zakonach*.
- **12–17 listopada:** Dyskusja nad schematem *O formacji kapłańskiej*.
- **15 listopada:** Paweł VI jest obecny w Bazylice podczas uroczystej koncelebry w rycie bizantyjskim. Po Mszy świętej Papież składa na ołtarzu swą tiarę, ofiaruje ją na rzecz biednych. Od tej chwili Ojciec Święty ukazuje się podczas wszelkich uroczystości (związanej z funkcjami pasterskimi) tylko w mitrze.
- **17 listopada:** Przemawia przedstawiciel proboszczów, ksiądz L. Marcos z Hiszpanii.
- **17–19 listopada:** Dyskusja nad schematem *O wychowaniu chrześcijańskim*.
- **19–20 listopada:** Dyskusja o małżeństwie. Przystudiowanie tej problematyki zostanie powierzone powołanej przez Papieża, specjalnej Komisji.
- **21 listopada:** Posiedzenie publiczne zamykające trzecią sesję Soboru. Mszę świętą koncelebryje Paweł VI przy współudziale 24 Ojców Soborowych, u których w diecezjach znajdują się sławne ośrodki pielgrzymkowe kultu Maryjnego. Ostateczne głosowania dotyczące: Konstytucji dogmatycznej *O Kościele* (2151 głosów za, natomiast 5 przeciw); Dekretu *O ekumenizmie* (2137 głosów za, natomiast 11 przeciw); Dekretu *O Kościołach Wschodnich Katolickich*

(2110 głosów za, natomiast 39 przeciw). Następnie promulgacja uchwalonych dokumentów. Papież w przemówieniu ogłasza Matkę Bożą Matką Kościoła. Post eucharystyczny – co do pokarmów – zostaje skrócony do jednej godziny przed przyjęciem Komunii świętej. Po południu Papież i liczni Ojcowie Soboru uczestniczą w uroczystym nabożeństwie w kościele Santa Maria Maggiore.

Okres międzysesyjny

Podobnie jak w okresie poprzednich przerw międzysesyjnych, również teraz pracują soborowe Komisje. Szczególne zainteresowanie budzą prace zespołów zajmujących się schematem *O Kościele w świecie współczesnym*.

- **3–6 grudnia:** Ojciec Święty uczestniczy w Międzynarodowym Kongresie Eucharystycznym w Bombaju; przy tej okazji spotyka się z przedstawicielami różnych religii.
- **22 grudnia:** W orędziu radiowym, wygłoszonym z racji świąt Bożego Narodzenia, Papież wzywa do powszechnego braterstwa ludzi.

Rok 1965

- **1 stycznia:** Opublikowano kalendarz prac czwartej sesji Soboru.
- **4 stycznia:** Podczas audiencji udzielonej Sekretarzowi Stanu Papież ustala datę rozpoczęcia czwartej sesji na 14 września 1965 r.
- **15 stycznia:** Breve *Persuasum sibi* wyjaśnia, dlaczego sztandar turecki zdobyty w bitwie pod Lepanto – zostanie zwrócony rządowi Turcji. Aktu tego dokona internuncjusz apostolski w Ankarze 5 marca 1965 r.
- **15 lutego:** Delegaci patriarchy Atenagorasa składają Papieżowi wizytę.
- **22 lutego:** Na tajnym konsystorzu nominacja 27 nowych kardynałów.
- **2 kwietnia:** Do Konstantynopola udaje się delegacja papieska z kardynałem Bea na czele w celu rewizytowania patriarchy Atenagorasa.
- **6 kwietnia:** Utworzenie Sekretariatu do Spraw Niewierzących; przewodniczy mu kardynał König.
- **29 kwietnia:** Encyklika *Mense maio* poświęcona Soborowi i pokojowi.
- **6 czerwca:** Papież w Bazylice św. Piotra koncelebruje Mszę świętą wraz z 24 rektorami rzymskich kolegiów i instytucji kościelnych.
- **10 czerwca:** Ojciec Święty uczestniczy w Pizie w Dniu Kapłańskim, podczas Włoskiego Kongresu Eucharystycznego.
- **14 czerwca:** Sekretariat Generalny Soboru rozsyła Ojcom Soboru 4 schematy, które będą przedmiotem dyskusji w toku czwartej sesji.
- **28 sierpnia:** W piśmie *Quarta Sessio* Papież zarządza specjalne modlitwy w intencji Soboru.

- **3 września:** Encyklika *Mysterium fidei* o Eucharystii. Opublikowana 12 września.
- **10 września:** Ojciec Święty wygłasza przemówienie na VI Międzynarodowym Kongresie Tomistycznym; program Kongresu wypełnia problematyka Boga w filozofii św. Tomasza i filozofii współczesnej.

Sesja czwarta: 14 września – 8 grudnia 1965

W toku obrad ostatniej sesji odbyto 41 posiedzeń plenarnych i 5 posiedzeń publicznych; wygłoszonych zostało 331 interwencji; przeprowadzono 261 głosowań.

- **14 września:** Posiedzenie publiczne inauguruje czwartą sesję; Papież koncelebruje Mszę świętą wraz z 26 Soborowymi Ojcami. W przemówieniu Ojciec Święty zajmuje się miłością ku Bogu, Kościołowi i światu. – Po południu procesja pokutna z kościoła Świętego Krzyża na Lateranie, Papież niesie relikwie Krzyża Świętego.
- **15 września:** W obecności Pawła VI ogłoszono Ojcom Soboru motu proprio *Apostolica sollicitudo* o ustanowieniu Synodu biskupów.
- **15–22 września:** Dyskusja nad schematem *O wolności religijnej*.
- **18 września:** Sekretariat do Spraw Jedności Chrześcijan wydaje przyjęcie dla obserwatorów.
- **20 września:** Ojcowie Soboru przesyłają Papieżowi list z podziękowaniem za encyklikę o Eucharystii i za utworzenie Synodu biskupów.
- **21 września:** Podano do wiadomości, że Ojciec Święty w towarzystwie Sekretarza Stanu i 8 kardynałów, jako przedstawiciele Soboru, złoży wizytę w siedzibie ONZ w Nowym Jorku.
- **21 września–9 października** – Dyskusja nad schematem *O Kościele w świecie współczesnym*.
- **4 października:** Papież w Nowym Jorku; odbywa liczne spotkania; w siedzibie ONZ Paweł VI wygłasza orędzie do narodów świata.
- **5 października:** Po powrocie z Nowego Jorku do Rzymu Papież udaje się wprost do Bazyliki św. Piotra, gdzie przemawia do Ojców Soboru.
- **7–12 października:** Dyskusja nad schematem *O misyjnej działalności Kościoła*.
- **11 października:** W liście do kardynała Tisseranta Papież wyraża życzenie, by w toku obrad soborowych nie dyskutowano o celibacie księży; ewentualne propozycje w tej materii mają być kierowane wprost na ręce Ojca Świętego.
- **13–16 października:** Dyskusja nad schematem *O życiu i zadaniach księży*.
- **19 października:** Audycja papieska dla przewodniczącej Światowego Związku Buddystów.
- **21 października:** Pod kierunkiem Ojca Świętego obradują przewodniczący krajowych konferencji biskupów.
- **26 października:** Zakończenia dyskusji nad schematami uchwał soborowych.

- **27 października:** W auli soborowej przemawia w imieniu proboszczów ksiądz T. H. Falls, Amerykanin; moderator tego dnia kardynał Agagianian, dziękuje mu, wyrażając równocześnie uznanie wszystkim proboszczom, ich współpracownikom i wszystkim kapłanom za wydatną pracę dla Kościoła; dalsze trudy duszpasterskie kapłanów poleca opiece Matki Bożej.
- **28 października:** Posiedzenie publiczne; Paweł VI koncelebruje Mszę świętą wraz z 24 Ojcami Soboru i wygłasza przemówienie. Ostateczne głosowanie nad Dekretem *O paserskich zadaniach biskupów w Kościele* (2319 głosów „za”, 2 głosy „przeciw”, 1 głos nieważny). Ostateczne głosowanie: nad Dekretem *O przystosowanej odnowie życia zakonnego* (2325 głosów za, 4 przeciw); nad Dekretem *O formacji kapłańskiej* (2318 głosów za, 3 przeciw); nad Deklaracją *O wychowaniu chrześcijańskim* (2290 głosów za, 35 przeciw); nad Deklaracją *O stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich* (2221 głosów za, 88 przeciw, 1 głos nieważny). Następuje promulgacja przyjętych dokumentów.
- **9 listopada:** Papież w liście skierowanym do kardynała Tisseranta wyznacza datę zakończenia Soboru na 8 grudnia 1965 r.
- **10 listopada:** Paweł VI uczestniczy w Bazylice św. Piotra we Mszy świętej odprawianej w intencji wszystkich Ojców Soboru, którzy zmarli od początku Soboru; liczba ich wynosi 232 osoby (w tym 12 kardynałów, 64 arcybiskupów, 149 biskupów, 3 prefektów apostolskich, 3 generalnych przełożonych zakonnych). Do dnia zakończenia Soboru liczba ta wzrośnie jeszcze o kilka osób.
- **14 listopada:** Wielu Ojców Soboru udaje się do Florencji, gdzie biorą udział w uroczystościach jubileuszowych z okazji 700. rocznicy urodzin Dantego.
- **15 listopada:** W kościele św. Wawrzyńca (przy Via P. Ignazio Pfeiffer) otwarcie wystawy fotografii o tematyce soborowej.
- **18 listopada:** Posiedzenie publiczne; Mszę świętą pod przewodnictwem Papieża koncelebrują przedstawiciele generalnych przełożonych zakonnych, ekspertów soborowych i proboszczów. Ojciec Święty zapowiada wszczęcie starań o beatyfikację Piusa XII i Jana XXIII. Ostatnie głosowanie dotyczące: Konstytucji dogmatycznej *O Objawieniu Bożym* (2344 głosy za, natomiast 6 głosów przeciw) oraz Dekretu *O apostołstwie świeckich* (2340 głosów za, natomiast 2 głosy przeciw). Obydwa powyższe dokumenty zostają promulgowane.
- **20 listopada:** Audjencja papieska dla członków Komisji do Spraw Reformy Prawa Kanonicznego.
- **26 listopada:** Papież przybywa do Soborowego Biura Prasowego (gdzie przemawia do dziennikarzy) i na wystawę soborowej fotografii.
- **30 listopada:** Msza święta z udziałem Papieża w intencji poległych na wszystkich wojnach, jakie toczyły się w naszym stuleciu.
- **4 grudnia:** Orędzie obserwatorów, którzy byli świadkami soborowych obrad, do Ojców Soboru. – Po południu w Bazylice św. Pawła ekumeniczna uroczystość z udziałem Papieża, Ojców Soboru i obserwatorów; przemówienie Ojca

Świętego; po uroczystości kardynał Bea przedstawia Papieżowi poszczególnych obserwatorów.

- **6 grudnia:** Msza święta ku czci Świętych Apostołów Piotra i Pawła. – Przekazanie Ojcom Soboru Konstytucji Apostolskiej *Mirificus Deus* ustanawiającej specjalny rok jubileuszowy; będzie on trwał od stycznia do maja 1966 r. Ojcowie Soboru, będący biskupami, otrzymują od Ojca Świętego pamiątkowe pierścienie. Miasto Rzym przesyła Ojcom Soboru srebrne medale ufundowane dla uczczenia Soboru.
- **7 grudnia:** Posiedzenie publiczne; po Mszy świętej zostają przyjęte przez głosowanie: Deklaracja *O wolności religijnej* (2308 głosów za, 70 głosów przeciw, 6 głosów nieważnych); Dekret *O działalności misyjnej Kościoła* (2394 głosów za, 5 przeciw); Dekret *O posłudze i życiu kapłanów* (2390 głosów za, 4 przeciw); Konstytucja duszpasterska *O Kościele w świecie współczesnym* (2309 głosów za, 75 głosów przeciw, 7 nieważnych).
Ogłoszenie apostolskiego breve *Ambulate in dilectione* o wzajemnym zniesieniu anatem (z 1054 r.) przez Kościół katolicki i prawosławny Kościół Konstantynopola. Podobna ceremonia odbyła się również w Konstantynopolu.
Przemówienie papieskie o znaczeniu Soboru i o jego spotkaniu się z problemami współczesnych ludzi. *Te Deum*. Liczne audiencje papieskie między innymi dla 90 specjalnych misji, które przybyły do Rzymu na uroczystość zakończenia Soboru; dla proboszczów zaproszonych na Sobór; dla soborowych audytorów i audytorek. – Motu proprio *Integrae servandae* z nowym statutem Świętego Oficjum; odtąd jego miejsce zajmuje Święta Kongregacja Doktryny Wiary.
- **8 grudnia:** Uroczyste publiczne posiedzenie na placu przed Bazyliką św. Piotra kończące Sobór. Paweł VI celebruje Mszę świętą i przemawia. Orędzie Papieża i Ojców Soboru do rządzących, do intelektualistów, do naukowców, do artystów, do kobiet, do robotników, do biednych, do wszystkich cierpiących, do młodzieży. Odczytanie papieskiego breve *In Spiritu Sancto*, oznajmiające zamknięcie Soboru. Końcowe słowa Ojca Świętego: *In nomine Domini Jesu Christi: ite in pace!*
- **23 grudnia:** W orędziu radiowym Paweł VI mówi o Soborze jako spotkaniu Kościoła ze sobą samym i ze światem.
- **29 grudnia:** Podczas ogólnej audiencji Ojciec Święty przemawia na temat ducha Soboru. – Za kilka dni, 3 stycznia 1966 r., ukaże się motu proprio *Finis Concilio*, powołujące pięć komisji posoborowych. Rozpoczyna się praca nad realizacją soborowych uchwał.

PODSUMOWANIE
Uczestnicy, prace i rezultaty Soboru

I

1. Do zespołu Ojców Soboru Watykańskiego II należało: 108 kardynałów, 5 patriarchów, 9 prymasów, 543 arcybiskupów, 2171 biskupów, 12 opatów udzielnych, 16 prałatów udzielnych, 65 prefektów apostolskich, 129 wyższych przełożonych zakonnych. Łączna liczba Ojców Soboru wynosiła 3058 osób.

W podziale na kontynenty w Soborze uczestniczyło 1060 Ojców z Europy, 408 z Azji, 381 z Afryki, 416 z Ameryki Północnej, 89 z Ameryki Środkowej, 531 z Ameryki Południowej, 74 z Australii i Oceanii oraz 129 wyższych przełożonych zakonnych (którzy kierują wspólnotami zakonnymi w wielu krajach na różnych kontynentach).

Nie wszyscy Ojcowie Soboru objęci powyższymi liczbami brali udział we wszystkich czterech sesjach Soboru, niektórzy byli obecni tylko na trzech, dwóch lub na jednej sesji (Działo się tak między innymi dlatego, że w czasie trwania Soboru pewna liczba Ojców Soborowych zmarła, zwalniając zajmowane miejsca. Pewna zaś liczba nowo mianowanych przybyła, włączając się w tok soborowej pracy). Według ogólnego zestawienia: w sesji pierwszej uczestniczyło 2449 Ojców, w sesji drugiej 2488, w sesji trzeciej 2466 Ojców, w sesji czwartej 2625.

2. Oprócz Ojców Soboru, w Bazylice św. Piotra były również obecne osoby spełniające rozmaite funkcje związane z Soborem:

Eksperci – Podczas sesji czwartej liczba ekspertów współpracujących z komisjami soborowymi przekroczyła 450 osób. Nadto niektóre zespoły narodowościowe Ojców Soboru miały do własnej dyspozycji osobnych rzeczoznawców. Zdarzali się też osobni eksperci do dyspozycji niektórych Ojców Soboru. Pewna grupa ekspertów przebywała codziennie w Bazylice św. Piotra w czasie soborowych obrad.

Audytorzy – Pierwszym przedstawicielem katolików świeckich na Soborze był, zaproszony przez Jana XXIII – J. Guitton, członek Akademii Francuskiej. W ostatniej fazie obrad soborowych zespół audytorów, złożony z sióstr zakonnych, a także wybitnych (co do umiejętności i osobistej kultury) pań i panów – liczył ponad 50 osób.

Obserwatorzy – Grupa delegatów Kościołów chrześcijańskich niekatolickich oraz zaproszonych imiennie przez Sekretariat do Spraw Jedności Chrześcijan wybitnych przedstawicieli chrześcijańskich wspólnot niekatolickich występowała na kolejnych sesjach Soboru w składzie częściowo różnym. Podczas sesji czwartej grupę tę tworzyło 106 osób, reprezentujących 29 wspólnot wyznaniowych.

Dziennikarze (członkowie Soborowego Biura Prasowego) – Przysłuchując się obradom, opracowywali i ogłaszali codziennie oficjalne sprawozdanie z ich przebiegu.

Dyżurni – (zwani po łacinie *assignatores locorum*) – Młodzi księża różnych narodowości będący łącznikami między Sekretarzem Generalnym a Ojcami Soboru; doręczali Ojcom Soboru komunikaty i roznosili, a następnie zbierali codziennie karty obecności, a w przypadku głosowań – przeznaczone do tego specjalne formularze.

Technicy – Czuwali nad mikrofonami i głośnikami, którymi posługiwano się podczas soborowych debat; obsługiwali aparaty obliczające wyniki głosowań. Dodać tu należy, że wszystko, co w ramach Soboru działo się w Bazylice Watykańskiej, było rejestrowane na taśmach magnetofonowych, przeznaczonych do osobnego archiwum Soboru.

Lekarze i sanitariusze – W dwu pomieszczeniach, urządzonych w bocznych nawach Bazyliki św. Piotra, udzielali potrzebującym pierwszej pomocy.

Funkcjonariusze Straży Watykańskiej – Mieli za zadanie zapewnienie spokoju i bezpieczeństwa obrad.

3. Podczas Mszy świętych, poprzedzających posiedzenia plenarne oraz w czasie posiedzeń publicznych, obecni byli w Bazylice Watykańskiej również: upoważnieni do tego fotografowie rzymscy, oraz – za osobnymi kartami wstępu – księża, siostry zakonne, dziennikarze akredytowani przy Soborowym Biurze Prasowym, pielgrzymi, turyści, mieszkańcy Rzymu. Niejednokrotnie w uroczystościach, jakie odbywały się w związku z Soborem, uczestniczyli członkowie przedstawicielstw dyplomatycznych przy Stolicy Apostolskiej.

II

Podsumowując prace Soboru, należy zwrócić uwagę na ich specyfikę, o której zdecydowały: połączenie tych prac z modlitwą; sprawna ich organizacja; udział ludzi kompetentnych.

1. O modlitwy w intencji Soboru, zgodnie z nadprzyrodzoną wiarą w Bożą pieczę nad Soborem, apelowali wielokrotnie: Jan XXIII przed sesją pierwszą i Paweł VI przed każdą z sesji następnych. Podczas soborowych obrad każde posiedzenie plenarne poprzedzone było – niezależnie od Mszy świętych odprawianych prywatnie przez Ojców Soboru w porze wcześniejszej – Mszą świętą przeznaczoną dla wszystkich obecnych oraz intronizacją księgi Ewangelii i wspólną modlitwą do Ducha Świętego. Do nasycenia atmosfery soborowej modlitwą przyczyniały się również uroczystości urządzone w Rzymie w okresie poszczególnych sesji, a ponadto grupowe i indywidualne nawiedzenia przez Ojców Soboru rozlicznych miejsc świętych w Wiecznym Mieście i poza nim.
2. Sprawną organizację dostrzegało się na wszystkich odcinkach działalności Soboru, także w odniesieniu do wspomnianych przed chwilą wspólnych modlitw

rozpoczynających posiedzenia plenarne. (Msze święte były wówczas odprawiane w rozmaitych obrządkach; jeśli zdarzał się obrządek mało znany, wówczas Ojcowie Soboru przed Mszą świętą otrzymywali wydrukowaną specjalnie broszurkę z niezbędnymi objaśnieniami danej liturgii). Wszakże najwyraźniej owa należyta i skuteczna organizacja była widoczna w sposobie działania Władz Soboru i Soborowych Komisji. Sprawność działania soborowych organów kierowniczych oraz komisji ujawniała się wielorako:

- A. Czterej kardynałowie moderatorzy kierowali obradami kolejno; nie zmieniali się mechanicznie, co pewien czas, lecz w miarę, jak zmieniała się problematyka pracy Soborowej Auli: gdy w toku debaty nad projektem któregoś z dokumentów wyczerpano dyskusję wokół określonego problemu i podejmowano problem następny – zmieniał się też przewodniczący obrad; podobnie działo się wówczas, gdy Ojcowie Soboru po rozpatrzeniu całego projektu jednego dokumentu, zajmowali się innym dokumentem. Taka metoda postępowania ułatwiała moderatorom uprzednie przygotowanie się do kierowania dyskusjami i umiejętne spełnianie tego zadania.
 - B. Kto z Ojców Soboru we właściwym terminie zgłosił w Sekretariacie Generalnym swój udział w zapowiedzianej dyskusji (a jakie zagadnienia będą w najbliższym okresie przedmiotem obrad – o tym Ojcowie Soboru wiedzieli), był całkowicie przekonany, że w niej wystąpi i że stanie się to – zgodnie z zasadą kolejności – po tych, którzy zgłosili się wcześniej, a przed tymi, którzy zgłosili się później; równocześnie miał pewność, że – kimkolwiek jest z racji swej godności czy zajmowanego stanowiska – winien się przygotować do przemówienia nie dłuższego niż dziesięciominutowe (jeśli bowiem czas ten przekroczy, to kardynał moderator, kierujący dyskusją, będzie stanowczo interweniować). W ten sposób każdy z Ojców Soboru miał możliwość wygłoszenia swych poglądów; zarazem zaś dzięki ograniczeniu czasu przemawiania (co skutecznie skłaniało do rzeczowego formułowania wypowiedzi) można było z dużym prawdopodobieństwem przewidzieć, ilu dyskutantów zabierze w danym dniu głos.
 - C. Gdy do przedyskutowanego projektu uchwały, Ojcowie Soboru zgłosili poprawki, tekst owego projektu ulegał przepracowaniu (co było dziełem właściwej komisji), ponownie go drukowano (w watykańskich zakładach drukarskich Polyglotta Vaticana) i doręczano (na zarządzenie Sekretariatu Generalnego) wszystkim Ojcom Soboru. Dyskusja nad projektem zmodyfikowanym odbywała się po takim czasie, jaki był potrzebny, by wszyscy zainteresowani mogli się do niej przygotować gruntownie. Niekiedy drukowano i przekazywano Ojcom Soboru do rozważenia zestaw samych poprawek (wniesionych do projektu), o których przyjęciu decydowało ostatecznie głosowanie. Taki tryb działania w pracy nad zamierzonymi uchwałami zapewniał każdemu z Ojców Soboru osobisty udział w kształtowaniu treści tych uchwał.
3. To, co powiedziano powyżej o uczestnikach Soboru, jest równocześnie stwierdzeniem faktu, że należeli do nich ludzie o właściwych kompetencjach, które

zapewniały owocne działanie całego soborowego organizmu. W celu nieco szczegółowszego uświadomienia sobie wspomnianego faktu należy uwzględnić okoliczności następujące:

- A. Do realizacji istotnego zadania Soboru, czyli wytyczenia dróg odnowy Kościoła powszechnego w dzisiejszym świecie, kompetencje niezbędne i nie do zastąpienia czymkolwiek innym – miało zgromadzenie samych Ojców Soboru złożone w większości z biskupów. Dlaczego? Dlatego, że biskupi (jak to przypomniał Paweł VI w adhortacji apostołskiej ogłoszonej z racji piątej rocznicy zakończenia Soboru Watykańskiego II) są powołani w Kościele do nauczania; a równocześnie dlatego, że Ojcowie Soboru, będąc przedstawicielami najbardziej różnorodnych lokalnych wspólnot kościelnych, znali sytuację i potrzeby, jakie Kościół wówczas przeżywał. Ich zatem doświadczenia i refleksje wpłynęły na to, że treść uchwał soborowych odnosi się do całego Kościoła powszechnego w czasach obecnych i gdziekolwiek Kościół dziś istnieje, może być zrozumiana i wprowadzona w życie.
- B. Jeśli uchwały soborowe zostały ujęte w sposób głęboki – problemowo i metodyczny, to z kolei przede wszystkim dzięki temu, że nad ich przygotowaniem współpracowali z Ojcami Soboru – specjaliści z zakresu biblistyki, teologii, filozofii, prawa, socjologii, ekonomii, pedagogiki i innych dziedzin wiedzy bliskich tematyce owych dokumentów. O tym, jak na Soborze ceniono znaczenie ekspertów uosabiających kompetencję naukową, świadczy fakt, że wraz z pojawieniem się w toku obrad coraz to nowszych zagadnień powiększono grono specjalistów współdziałających z komisjami soborowymi. Skoro uznano to za pożyteczne, do bezpośredniej współpracy z Ojcami Soboru i powołanymi uprzednio rzeczoznawcami, zaangażowano również przedstawicieli nauki i kultury, należących do zespołu audytorów soborowych.
- C. O sprawności działania Soboru była już mowa, w tym miejscu jeszcze słowo o tym, czemu ją zawdzięczano. Oczywiście, kompetencji tych osób, które stały u steru obrad soborowych, a więc między innymi: inteligencji, wiedzy i kulturze sekretarza generalnego Soboru, arcybiskupa Felici i jego zastępcy, arcybiskupa Villot oraz przewodniczących i członków wszystkich zespołów kierowniczych Soboru i komisji soborowych.
4. Rozmiar prac wykonanych przez Ojców Soboru podczas czterech jego sesji – prac przeplatanych często modlitwą, biegnących bardzo sprawnie i realizowanych w sposób kompetentny – wyrażają następujące liczby:

W Bazylice św. Piotra miało miejsce:

- 168 posiedzeń plenarnych;
- 10 posiedzeń publicznych (ostatnie spośród nich, na zakończenie Soboru, odbyło się na placu przed Bazyliką);

- 147 przemówień, zwanych relacjami, w których omawiano treść projektów uchwał soborowych przed poddaniem ich pod dyskusję;
- 2212 przemówień dyskusyjnych, zwanych interwencjami;
- 4361 interwencji pisemnych;
- 538 głosowań.

Poza soborową aulą odbywały się osobne obrady członków władz Soboru oraz debaty licznych komisji soborowych. Szczególne zainteresowanie budzi intensywna praca osobista Papieża podczas trwania Soboru. Sekretarz Generalny został przyjęty przez Jana XXIII (w okresie od rozpoczęcia obrad do kwietnia 1963 r.) ponad 10 razy. Natomiast przez Pawła VI (od lipca 1963 r. do zakończenia Soboru) 78 razy. Dla Ojców Soboru rozmaitych narodowości odbyło się 129 audiencji papieskich: 40 podczas sesji pierwszej; 89 podczas trzech sesji następujących. Nadto zarówno Jan XXIII, jak Paweł VI udzielali audiencji innym osobom (kardynałom moderatorom, audytorom, obserwatorom, dyplomatom, dziennikarzom); przewodniczyli posiedzeniom publicznym Ojców Soboru oraz brali udział w niektórych posiedzeniach plenarnych i – częstokroć – w zebraniach komisji soborowych.

Na osobną uwagę zasługuje działalność Soborowego Biura Prasowego. (Początkowo podlegało ono Sekretarzowi Generalnemu; po utworzeniu, przed sesją drugą, Soborowego Komitetu Prasowego, złożonego z kilkunastu biskupów – Biuro zostało poddane pod jego kierownictwo). Przed rozpoczęciem Soboru, śledząc pracę komisji przygotowawczych, a zwłaszcza Komisji Centralnej, Biuro Prasowe publikowało specjalny informator, który utworzył tom przekraczający 300 stron. W czasie Soboru Biuro organizowało urzędowe konferencje prasowe. W sumie urządzono je 36 razy; wydawało w 9 językach „Biuletyn Prasowy” z wiadomościami o każdym plenarnym posiedzeniu Soboru. – Komplet numerów tego „Biuletynu” obejmuje 1040 stron. Biuro rozprowadzało teksty przemówień papieskich, skróty dyskutowanych projektów uchwał soborowych, sprawozdania z konferencji prasowych itp. Materiały te wypełniły 600 stron.

III

1. Rezultatem obrad Soboru jest opracowanie i ogłoszenie 16 uchwał, są to:

Konstytucja *O liturgii świętej*

Konstytucja dogmatyczna *O Kościele*

Konstytucja dogmatyczna *O Objawieniu Bożym*

Konstytucja duszpasterska *O Kościele w świecie współczesnym*

Dekret *O środkach społecznego przekazywania myśli*

Dekret *O Kościołach Wschodnich katolickich*

Dekret *O ekumenizmie*

Dekret *O pasterskich zadaniach biskupów w Kościele*

Dekret *O przystosowanej odnowie życia zakonnego*

Dekret *O formacji kapłańskiej*

Dekret *O apostołstwie świeckich*

Dekret *O działalności misyjnej Kościoła*

Dekret *O posłudze i życiu kapłanów*

Deklaracja *O wychowaniu chrześcijańskim*

Deklaracja *O stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich*

Deklaracja *O wolności religijnej*

16 uchwał to wydaje się niewiele, zwłaszcza jeśli się porówna z 75 projektami, jakie zostały początkowo przedłożone Ojcom Soboru. Trzeba jednak zważyć, że po pierwsze: problematyka owych pierwotnych projektów była w toku obrad Soboru przedmiotem długotrwałej pracy i znalazła się właśnie w 16 uchwalonych ostatecznie przez Sobór dokumentach; po wtóre: o znaczeniu zbioru tych dokumentów decyduje nie ich liczba, lecz treść. Nie miejsce tu na analizę, czy choćby charakterystykę treści uchwał soborowych, zasygnalizujemy tylko najbardziej znamienne dla niej momenty:

- A. Tematyka uchwał Soboru obejmuje centralne wówczas problemy zarówno wewnętrznego życia Kościoła, jak i jego stosunku do świata. Z całokształtu uchwał soborowych wyłania się program gruntownej odnowy życia religijnego, wyznaczonej zasadami: *aggiornamento* oraz *approfondimento*.
- B. Wszystkie uchwały należy interpretować w świetle Konstytucji dogmatycznej *O Kościele*, w niej bowiem zagadnienie Kościoła – stanowiące zasadniczy wątek myśli soborowej – zostało rozważone najbardziej głęboko i wielostronnie.
- C. Niektóre dokumenty (na przykład: Konstytucje dogmatyczne *O Objawieniu Bożym* oraz *O Kościele*) mają charakter przede wszystkim teologiczno-doktrynalny. Inne natomiast (na przykład *Dekret o apostołstwie świeckich*) mają charakter przede wszystkim duszpasterski. Wszelako, ściśle biorąc, każdy z tych dokumentów zawiera równocześnie elementy: teologiczno-doktrynalne oraz praktyczno-duszpasterskie.
- D. Ze względu na doktrynalny aspekt nauki Soboru, w celu jej upowszechnienia w wersji poprawnej, niezbędne są w pierwszym rzędzie teologiczne komentarze do poszczególnych uchwał. Następnie zaś – wsparte tymi komentarzami – objaśnienia kaznodziejów, katechetów i katolickich publicystów. Dobre komentarze – na różnych poziomach: naukowym i popularnym (ze względu na różnorodnych adresatów owych komentarzy), to warunek fundamentalny świadomej i powszechnej realizacji soborowych uchwał.

2. Owocami Soboru są nie tylko przedyskutowane, przegłosowane i zatwierdzone dokumenty, lecz również przeżycia i doświadczenia, jakie stały się udziałem uczestników Soboru w okresie soborowych obrad, a mówiąc dokładniej – dzięki tym obradom. Przede wszystkim zgromadzenie Ojców Soboru – co podkreślano na początku niniejszej pracy – było dla wszystkich niejako unaocznie-

niem powszechności Kościoła, którym w sposób widzialny kieruje Następca Piotra. Nadto – by ograniczyć się do spraw najważniejszych – długotrwałe wspólne wysiłki Ojców Soboru (w czasie posiedzeń w Bazylice Watykańskiej i podczas debat komisji soborowych) wzmogły w nich przeświadczenie o potrzebie i pożytku działalności kolegalnej w Kościele; współpraca z przedstawicielami laikatu (zwłaszcza z zespołem audytorów) stanowiła praktyczne zastosowanie akcentowanej mocno na Soborze idei Ludu Bożego, do którego należą i za który ponoszą odpowiedzialność zarówno duchowni, jak i świeccy wyznawcy Chrystusa; obecność obserwatorów na wszystkich posiedzeniach plenarnych i publicznych ustawicznie pobudzała Ojców Soboru do refleksji nad wewnętrznym rozbięciem chrześcijaństwa, a równocześnie do myśli optymistycznych na temat perspektyw ruchu ekumenicznego, który znajduje obecnie oparcie w autorytecie Papieża. Orędzie Ojców Soboru skierowane do całego świata w sprawie pokoju; dyskusje soborowe nad najbardziej palącymi problemami współczesnego świata; wielkie podróże Pawła VI do Ziemi Świętej, do Indii, do siedziby Organizacji Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku – były konkretnymi znakami, że zbliżenie między Kościołem a światem, należące do podstawowych zadań Soboru, staje się już rzeczywistością. Mówiąc najzwyczajniej: Ojcowie Soboru i inni jego uczestnicy zyskali podczas soborowych obrad tego rodzaju doświadczenia, które potwierdzały naukę zawartą w uchwałach Soboru, a tym samym zachęcały do ich skwapliwej i pełnej realizacji. I właśnie owe bezcenne doświadczenia należą również do bilansu Soboru.

II

Lista polskich Ojców Soboru objęła w sumie 66 osób.

Biskupi rządcy diecezji	Obecni na sesjach			
	I	II	III	IV
1. kard. Wyszyński Stefan	x	x	x	x
2. abp Baraniak Antoni	x	x	x	x
3. abp Kominek Bolesław	x			x
4. abp Wojtyła Karol	x	x	x	x
5. bp Ablewicz Jerzy	x			x
6. bp Barda Franciszek	x			
7. bp Bareła Stefan		x	x	x
8. bp Falkowski Czesław			x	x
9. bp Goliński Zdzisław	x			
10. bp Jaroszewicz Jan	x		x	x
11. bp Jop Franciszek	x		x	x
12. bp Kałwa Piotr	x	x	x	x

13. bp Klepacz Michał	x	x	x	x
14. bp Kowalski Kazimierz	x	x	x	x
15. bp Nowicki Edmund	x	x	x	x
16. bp Pawłowski Antoni	x	x	x	x
17. bp Pluta Wilhelm	x		x	
18. bp Sikorski Bogdan			x	x
19. bp Wilczyński Tomasz	x		x	

Biskupi sufragani

20. bp Bednorz Herbert	x	x	x	x
21. bp Bejze Bohdan			x	x
22. bp Bernacki Lucjan	x			
23. bp Bieniek Juliusz			x	
24. bp Choromański Zygmunt	x		x	
25. bp Czapliński Bernard		x		x
26. bp Czerniak Jan		x		x
27. bp Dąbrowski Bronisław			x	
28. bp Drzazga Józef		x	x	x
29. bp Dudziec Piotr			x	
30. bp Etter Tadeusz		x		
31. bp Fondaliński Jan	x			x
32. bp Groblicki Julian			x	x
33. bp Grzondziel Henryk		x		x
34. bp Jakiel Stanisław		x	x	x
35. bp Jedwabski Franciszek			x	x
36. bp Jeż Ignacy	x			
37. bp Kaczmarek Lech		x	x	x
38. bp Kowalski Zygfryd			x	x
39. bp Kulik Jan		x		x
40. bp Kurpas Józef		x		x
41. bp Latusek Paweł			x	x
42. bp Majdański Kazimierz		x		x
43. bp Majewski Waclaw		x		x
44. bp Mazur Jan		x		
45. bp Modzelewski Jerzy				x
46. bp Mościcki Aleksander		x		
47. bp Muszyński Edward		x		
48. bp Obłąk Jan		x		x
49. bp Pękala Karol	x			x
50. bp Pietraszko Jan			x	x
51. bp Skomorucha Waclaw		x		x

52. bp Strąkowski Henryk	x		
53. bp Stroba Jerzy			x
54. bp Szwagrzyk Tadeusz			x
55. bp Taborski Bolesław		x	x
56. bp Urban Wincenty			x
57. bp Wosiński Jan		x	x
58. bp Wójcik Walenty	x	x	
59. bp Wronka Andrzej	x		x
60. bp Wycisk Waclaw		x	x
61. bp Zaręba Jan			x

Biskupi rezydujący w Rzymie

62. abp Gawlina Józef	x	x	x
63. bp Rubin Władysław			x

Wyżsi przełożeni zakonni

64. o. Ciesielski Augustyn (opat cystersów)	x	x	x
65. o. Nowak Ludwik (generał paulinów)	x		
66. o. Tomziński Jerzy (generał paulinów)			x

Pewna liczba przedstawicieli Kościoła w Polsce należała do organów kierowniczych i komisji soborowych oraz do zespołów, które w trakcie obrad Soboru spełniały specjalne funkcje. I tak znajdowali się:

1. W Sekretariacie do Spraw Nadzwyczajnych (istniejącym w czasie sesji pierwszej Soboru) – kardynał Stefan Wyszyński.
2. W Prezydium Soboru – kardynał Stefan Wyszyński.
3. W Komisji do Spraw Kościołów Wschodnich – arcybiskup Antoni Baraniak.
4. W Komisji do Spraw Liturgii – biskup Franciszek Jop.
5. W Komisji do Spraw Studiów i Seminariów – biskup Michał Klepacz.
6. W Komisji do Spraw Apostolstwa Świeckich, Prasy i Widowisk – arcybiskup Bolesław Kominek i biskup Herbert Bednorz.
7. W Trybunale Administracyjnym – biskup Edmund Nowicki.
8. W Soborowym Komitecie Prasowym – biskup Herbert Bednorz.
9. W Soborowym Biurze Prasowym – ksiądz Szczepan Wesoly.
10. W zespole Ekspertów – ojciec Feliks Bednarski OP, ksiądz Andrzej Deskur oraz ksiądz Bolesław Filipiak (pomija się tu godności tych osób).

11. W gronie audytorów: Mieczysław Habicht (wybitny działacz społeczny, znany w krajach Zachodniej Europy) i prof. Stefan Swieżawski (wybitny historyk filozofii).
12. W grupach ukonstytuowanych po zakończeniu sesji trzeciej i powołanych specjalnie do przygotowania projektu uchwały *O Kościele w świecie współczesnym*: arcybiskup Bolesław Kominek, arcybiskup Karol Wojtyła, biskup Herbert Bednorz, Mieczysław Habicht i prof. Stefan Swieżawski.

Nadto polski ksiądz należał do stałych współpracowników Sekretariatu Generalnego, zajmującego się tłumaczeniem różnojęzycznych tekstów, a kilku polskich młodych księży odbywających studia w rzymskich uczelniach znajdowało się wśród dyżurujących (*assignatores locorum*). W sposób pośredni, ale rzeczywisty współdziałali z Soborem teologowie polscy, którzy bądź w kraju (w trakcie przygotowań do poszczególnych sesji), bądź w Rzymie (w toku soborowych obrad) służyli swą wiedzą polskim biskupom. Również księża polscy, przebywający w Rzymie, jako pracownicy instytucji kościelnych, okazywali wieloraką pomoc polskim Ojcom Soborowym.

III

Jakie czynności były udziałem polskich Ojców Soboru w Bazylice Watykańskiej?

A. Podczas posiedzeń plenarnych trzykrotnie odprawiali Mszę świętą poprzedzającą rozpoczęcie codziennych debat w Bazylice:

W toku sesji pierwszej

- 17 listopada 1962 r. – arcybiskup Antoni Baraniak.

W toku sesji trzeciej

- 20 października 1964 r. – arcybiskup Karol Wojtyła.

W toku sesji czwartej

- 17 listopada 1964 r. – ojciec Jerzy Tomziński (generał paulinów).

B. Dwukrotnie dokonali intronizacji Ewangelii, następującej po wspólnej Mszy świętej i modlitwie do Ducha Świętego:

W toku sesji drugiej

- 14 listopada 1963 r. – biskup Piotr Kałwa.

W toku sesji trzeciej

- 6 października 1964 r. – biskup Edmund Nowicki.

Wygłosili ponad 70 przemówień (oprócz kilkudziesięciu innych interwencji), których tekst złożyli w Sekretariacie Generalnym na piśmie.

Sesja pierwsza

Dyskusja nad schematem *O liturgii*

24 października 1962 r. – arcybiskup Józef Gawlina

31 października – biskup Franciszek Jop

7 listopada – biskup Karol Wojtyła

7 listopada – biskup Andrzej Wronka

9 listopada – kardynał Stefan Wyszyński

12 listopada – arcybiskup Antoni Baraniak

13 listopada – biskup Kazimierz Kowalski

13 listopada – biskup Franciszek Jop

13 listopada – biskup Edmund Nowicki

Dyskusja nad schematem *O źródłach Objawienia*

20 listopada – biskup Michał Klepacz

21 listopada – biskup Karol Wojtyła

Dyskusja nad schematem *O środkach społecznego przekazywania myśli*

23 listopada – biskup Herbert Bednorz

24 listopada – kardynał Stefan Wyszyński

24 listopada – biskup Lucjan Bernacki

Dyskusja nad schematem *O jedności Kościoła*

27 listopada – biskup Antoni Pawłowski

30 listopada – kardynał Stefan Wyszyński

Dyskusja nad schematem *O Kościele*

1 grudnia – biskup Lucjan Bernacki

1 grudnia – biskup Antoni Pawłowski

3 grudnia – arcybiskup Bolesław Kominek

5 grudnia – biskup Wilhelm Pluta

Sesja druga

Dyskusja nad schematem *O Kościele*

15 października 1963 r. – kardynał Stefan Wyszyński

15 października – biskup Jan Mazur

16 października – biskup Józef Drzazga

17 października – biskup Herbert Bednorz

18 października – biskup Michał Klepacz

21 października – biskup Karol Wojtyła

25 października – arcybiskup Antoni Baraniak

31 października – biskup Michał Klepacz

Dyskusja nad schematem *O biskupach i zarządzaniu diecezjami*

- 7 listopada – biskup Piotr Kałwa
- 11 listopada – biskup Edmund Nowicki
- 12 listopada – biskup Michał Klepacz
- 14 listopada – kardynał Stefan Wyszyński
- 14 listopada – biskup Franciszek Jop

Dyskusja nad schematem *O ekumenizmie*

- 22 listopada – biskup Jan Mazur
- 26 listopada – biskup Michał Klepacz
- 27 listopada – arcybiskup Antoni Baraniak

Sesja trzecia

Dyskusja nad schematem *O Kościele*

- 16 września 1964 r. – kardynał Stefan Wyszyński
- 17 września – arcybiskup Józef Gawlina

Dyskusja nad schematem *O duszpasterskich obowiązkach biskupów*

- 22 września – biskup Herbert Bednorz
- 22 września – biskup Wilhelm Pluta
- 22 września – arcybiskup Antoni Baraniak

Dyskusja nad schematem *O wolności religijnej*

- 24 września – biskup Michał Klepacz
- 25 września – arcybiskup Karol Wojtyła

Dyskusja nad schematem *O stosunku do religii niechrześcijańskich*

- 29 września – biskup Edmund Nowicki

Dyskusja nad schematem *O Objawieniu Bożym*

- 1 października – biskup Kazimierz Kowalski
- 1 października – biskup Tomasz Wilczyński

Dyskusja nad schematem *O apostołstwie świeckich*

- 8 października – biskup Stefan Bareła
- 8 października – arcybiskup Karol Wojtyła
- 12 października – biskup Wilhelm Pluta

Dyskusja nad schematem *O życiu i zadaniach kapłanów*

- 14 października – biskup Paweł Latusek
- 14 października – biskup Kazimierz Kowalski
- 14 października – biskup Edmund Nowicki

Dyskusja nad schematem *O Kościele w świecie współczesnym*

21 października – arcybiskup Karol Wojtyła

26 października – biskup Jan Pietraszko

26 października – biskup Michał Klepacz

27 października – biskup Zygfryd Kowalski

30 października – biskup Bohdan Bejze

4 listopada – kardynał Stefan Wyszyński

Dyskusja nad schematem *O zakonach*

12 listopada – arcybiskup Antoni Baraniak

Dyskusja nad schematem *O wychowaniu w seminariach*

12 listopada – biskup Józef Drzazga

16 listopada – biskup Antoni Pawłowski

Dyskusja nad schematem *O wychowaniu chrześcijańskim*

19 listopada – biskup Bohdan Bejze

Sesja czwarta

Dyskusja nad schematem *O wolności religijnej*

17 września 1965 r. – arcybiskup Antoni Baraniak

20 września – kardynał Stefan Wyszyński

22 września – arcybiskup Karol Wojtyła

Dyskusja nad schematem *O Kościele w świecie współczesnym*

23 września – arcybiskup Bolesław Kominek

27 września – biskup Michał Klepacz

28 września – arcybiskup Karol Wojtyła

29 września – biskup Kazimierz Majdański

30 września – biskup Herbert Bednorz

5 października – kardynał Stefan Wyszyński

5 października – arcybiskup Antoni Baraniak

7 października – biskup Michał Klepacz

Dyskusja nad schematem *O życiu i zadaniach kapłanów*

16 października – biskup Stefan Bareła

Wypowiedzi na temat projektowanej reformy odpustów

11 listopada – kardynał Stefan Wyszyński

Niektóre z powyższych przemówień zostały wygłoszone w imieniu wszystkich polskich biskupów; teksty ich opracowywano zespołowo, a dyskutowali nad nimi i zatwierdzali je wszyscy zebrani w Rzymie członkowie Episkopatu Polskiego. Tego rodzaju metoda działania zwiększała wydatnie szereg najbardziej czynnych Ojców Soboru, choć nie wszyscy oni znaleźli się w spisie soborowych mówców.

Najwięcej przemówień w Bazylice św. Piotra wygłosili polscy Ojcowie Soboru w toku obrad nad projektami: Konstytucji dogmatycznej *O Kościele* oraz Konstytucji duszpasterskiej *O Kościele w świecie współczesnym*, co stanowiło jeden z przejawów bacznego zainteresowania całej grupy polskich uczestników Soboru treścią owych dwu uchwał. Projekty odnoszących uchwał były – jak wiadomo – przedmiotem żywej uwagi wszystkich Ojców Soboru (podobnie również: ekspertów, audytorów, obserwatorów i dziennikarzy); jednakże biskupi polscy mieli dodatkowo ważne powody, by zajmować się sprawą obydwu wspomnianych *Konstytucji* w sposób szczególnie pilny. Konstytucja dogmatyczna *O Kościele* objęła między innymi problematykę mariologiczną, a właśnie Episkopat Polski w memoriale przekazanym Pawłowi VI oraz w soborowym przemówieniu Księdza Prymasa (z 16 września 1964 r.) wystąpił z wezwaniem (popartym szeroką motywacją teologiczną i duszpasterską) o ogłoszenie Najświętszej Maryi Panny Matką Kościoła. Co zaś tyczy się Konstytucji duszpasterskiej *O Kościele w świecie współczesnym*, to biskupi polscy przedłożyli właściwym instancjom Soboru dwa opracowane w kraju pełne projekty jej tekstu. Uczestniczyli zatem w dyskusji i śledzili ją, mając tematykę dokumentu w znacznym zakresie przemyślaną.

1. Do zajęć polskich Ojców Soborowych, które odbywały się poza Bazyliką Watykańską, lecz były ściśle z Soborem związane należały:
 - A. Osobista praca poszczególnych Ojców Soboru przygotowująca do posiedzeń plenarnych; przygotowywanie indywidualnych interwencji pisemnych i ustnych.
 - B. Robocze zebrania całej polskiej grupy; zebrania wyodrębnionych zespołów pracujących nad projektami interwencji zbiorowych (które były wygłaszane w imieniu wszystkich biskupów polskich).
 - C. Udział polskich członków kierownictwa Soboru i komisji soborowych w obradach tych organów.
 - D. Audjencje papieskie indywidualne i zbiorowe (dla wszystkich biskupów polskich); te drugie miały miejsce przynajmniej jeden raz w czasie każdej sesji.
 - E. Liczne spotkania z uczestnikami Soboru innych narodowości. Spotkania te, oprócz części towarzyskiej, obejmowały merytoryczną wymianę poglądów na tematy soborowe. Gośćmi biskupów polskich w Papieskim Instytucie Polskim oraz w Papieskim Kolegium Polskim między wieloma innymi byli: spośród Ojców Soboru: kardynał F. König, biskup F. Sheen, grupy biskupów amerykańskich (z USA), francuskich, holenderskich, węgierskich. Spośród ekspertów: J. Danielou, L. Leuret, K. Rahner. Spośród obserwatorów: A. Scrima,

osobisty delegat patriarchy Atenagorasa. Często w spotkaniach i konferencjach polskich Ojców Soboru brali udział biskupi polskiego pochodzenia, będący członkami Episkopatów innych krajów.

F. Konferencje przedstawicieli Episkopatu Polskiego z dziennikarzami akredytowanymi przy Soborowym Biurze Prasowym.

2. Pewne zajęcia polskich Ojców Soboru, powtarzające się w czasie wszystkich Sesji, nie odnosiły się do soborowych obrad, miały jednak znaczenie duszpasterskie i przede wszystkim z tej racji były przez biskupów polskich podejmowane. Wymienić tu trzeba:

A. Nabożeństwa w kościele św. Stanisława Biskupa (przy którym rezydował: biskup Władysław Rubin, delegat Prymasa Polski do spraw duszpasterstwa wśród polskiej emigracji oraz ksiądz Szczepan Wesoły). Także nabożeństwa w kościele św. Andrzeja (gdzie czczone są relikwie św. Stanisława Kostki) oraz w kaplicach zgromadzeń zakonnych, związanych swym pochodzeniem z Polską, a więc w kaplicach: Sióstr Felicjanek; Sióstr Nazaretanek; Sióstr Szarych Urszulanek; Sióstr Zmartwychwstanek.

B. Żałobne nabożeństwa w intencji polskich żołnierzy poległych w okresie drugiej wojny światowej, odprawiane w uroczystość Wszystkich Świętych na słynnych cmentarzach: w Bolonii, Casamassima, Loreto oraz Monte Cassino.

C. Przemówienia w rozgłośni Radia Watykańskiego poświęcone aktualnym zagadnieniom religijnym oraz informacje o działalności polskich Ojców Soboru, jak również o przebiegu samego Soboru Watykańskiego II.

D. Ogromnych rozmiarów korespondencja z krajem, spowodowana listami, które biskupi polscy otrzymywali od księży, sióstr zakonnych i osób świeckich, reprezentujących wszelkie pokolenia członków Kościoła w Polsce. (Rzecz oczywista, że biskupi polscy, o których wyżej mowa, to biskupi uczestniczący w Soborze Watykańskim II).

E. Charakterystyczna dla polskiego Episkopatu troska o mariologię i o kult maryjny ujawniła się również w upominkach, jakie od Kościoła w Polsce otrzymywali wszyscy Ojcowie Soboru (symbolizowały one duchową jedność polskiej społeczności katolickiej z Soborem). Podczas drugiej sesji były to **mszalne hostie**, które upieczono z pszenicy, składanej przez delegacje parafialne na Jasnej Górze. Podczas trzeciej sesji były to **różańce**. Podczas **czwartej sesji** były to **barwne reprodukcje obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej**. Liczni obdarowani dziękowali polskim biskupom, z którymi sąsiedowali na soborowych trybunach w Bazylice św. Piotra. Przeżycia polskich Ojców Soboru, związane z tymi wydarzeniami, należą do niezapomnianych.

Jeśli chodzi o polskich biskupów, którzy wygłaszali swe przemówienia podczas obrad Soboru Watykańskiego II, to bezwzględnie wyróżniał się ówczesny Prymas Polski – kardynał Stefan Wyszyński (emanowały w Jego wystąpieniach: wielka mądrość teologiczna oraz znakomita dykcja). Obecny Papież Jan Paweł II,

który uczestniczył w obradach Soboru jako arcybiskup Karol Wojtyła, wygłaszał tak doskonale przemówienia, iż nikogo nie zaskoczyło to, że Paweł VI mianował go 26 czerwca 1967 r. kardynałem. Pomijając innych wybitnych polskich mówców, pozwolę sobie przytoczyć niniejszym dwa wydarzenia:

1. Ksiądz Biskup Michał Klepacz wygłosił ciekawe przemówienie o stosunku państwa do Kościoła. Przemówienie to żywo zainteresowało niektórych biskupów amerykańskich i bardzo licznych dziennikarzy.
2. Autor niniejszego opracowania w jednym ze swych przemówień wyraził sugestię, iż wpływ Kościoła na kulturę byłby bardziej intensywny, gdyby Papież Jan XXIII został zaliczony w poczet błogosławionych. Sugestię tę zaakceptowali natychmiast: jeden z siedzących obok mnie biskupów oraz Mieczysław Habicht (wybitny świecki polski audytor soborowy).